

(матеріальна, духовна і соціонормативна культура, система питания и т.д.) способствуют процессу сплочения грузин. Тем не менее, следует отметить, что в Турции нет условий, способствующих развитию и сохранению народной культуры и этнического самосознания грузинского народа. Большая часть грузин, живущих на исторической грузинской земле, со временем восприняли турецкий образ жизни. Практически ни в одном грузинском селении нет не только грузинской, но и турецкой школы. Миграция молодежи в городские поселения приняла массовый характер. В городах же планомерно и естественно протекают необратимые процессы этнической ассимиляции.

Несмотря на отмеченные тенденции, грузины - «чвенебуреби» накопили богатый опыт совместного проживания с турецким народом, который необходимо эффективно использовать для защиты интересов этнической мобилизации и сохранения национальной самобытности.

¹ Путкарадзе Т. Полевая этнографическая экспедиция в Шавшети. - Шавшети, 2009.

² Тория М. Поиски идентичности и роль этнической мобилизации в эскалации грузино-осетинского вооруженного конфликта 90-х годов XX в. // Кавказский этнологический сборник. - 2009. - Вып. XI. (Тбилиси, на груз. яз.).

Віктор Савченко (Одеса, Україна)

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.

Історія політичного та суспільного життя Східної Європи XX ст. буде неповною без висвітлення діяльності ліворадикальних політичних рухів. Довгий час наукове вивчення феномену анархізму в Україні гальмувалося державними науковими інституціями, а сам анархізм, з «легкої руки» Леніна-Сталіна, малювався маргіальною пародією на політичний рух, притулком одинаків - «маніяків терору», бандитів і «дрібнобуржуазної контрреволюції». Така характеристика позбавляла дослідників можливості плідно працювати в архівах, висвітлюючи політичну практику анархістського руху. Тільки в 1990-х рр., пропагандистські памфлети поступилися місцем першим ґрунтовним науковим працям з історії анархізму в Україні¹. З часом в науковій періодиці було опубліковано кілька джерелознавчих статей з цього питання².

Значною допомогою при вивченні анархістського руху 1903-1929 рр. виступають серійні видання «Архів новітньої історії Росії», що були створені Державним архівом Російської федерації та Інститутом російської історії РАН, в яких знайшли своє місце документи з російських архівів (в тому числі з Центрального архіву ФСБ), що висвітлюють історію анархістського руху в Україні³.

Вивчення історії анархізму в Україні наштовкується на низку істотних труднощів. Анархісти, слідуючи своїм головним ідеологічним постулатам і вимогам конспірації, відмовлялися від «партійності», «партійного будівництва та діловодства», «фіксованого членства». Все це призводило до майже повної відсутності в державних архівах документації анархістських структур (конфедерацій, федерацій, груп), виняток становить окремий блок документів: протоколи рішення зарубіжних нарад, конференцій, з'їздів анархістських організацій, інформація про які опинилася в слідчих справах анархістів, як доказ їх «політичної провини».

У Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральному державному архіві громадський об'єднань України (ЦДАГО), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) можна знайти спогади учасників анархістського і махновського рухів, окремі документи

в яких йдеться про боротьбу владних структур Російської імперії та радянських республік проти анархістського руху. До неформальних джерел можна віднести листування анархістів, що потрапило до справ ЧК-ДПУ або осіло в приватних фондах закордонних архівів⁴.

Найбільш значним і об'ємним джерелом для дослідження історії анархістського руху в Україні можна вважати архівні документи неанархістського походження, що відклалися в фондах центральних державних судових і каральних установ: документи Департаменту поліції Російської імперії, Головного жандармського управління, судово-слідчих органів імперії (1903-1917 рр.), судових і каральних органів Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР (1917-1919 рр.).

У фондах Департаменту поліції (ДАРФ. - Ф. 102) знаходиться велика кількість документів, у яких анархістський рух не тільки розглядалося в цілому, на теренах Російської імперії, але й висвітлювалась діяльність окремих анархістських федерацій і груп в Україні. Матеріали Департаменту поліції та Головного жандармського управління дають змогу розглянути питання боротьби урядових установ проти анархістського руху (листування Департаменту поліції з іншими установами, циркуляри та огляди Департаменту поліції, розпорядження, донесення, телеграми, агентурні свідчення, справи по звинуваченню у приналежності до анархістських груп). Ці документи часто-густо виявляються єдиними свідченнями про діяльність анархістів в окремо взятому населеному пункті. В архівах України та РФ можна знайти низку агітаційно-пропагандистських джерел: анархістські газети, журнали, листівки. Так в ДАРФ існує колекція нелегальних видань (в тому числі і анархічних), в ЦДІАК України - «Колекція листівок» (Ф. 838; в фонді присутні листівки анархістських груп Катеринослава, Одеси, Полтави, Херсона, Миколаєва, Житомира та ін. населених пунктів). Листівки дозволяють зрозуміти розповсюдження анархізму, динаміку активності анархістських груп, ідеологічні засади окремих федерацій анархістів, мотивацію анархістського терору, виявить прошарки населення на які була спрямована пропаганда анархістів

Необхідно зазначити, що при всій обізнаності структур політичного розшуку Російської імперії, певна частина анархістських груп (особливо ті, які не «рекламували» себе за допомогою видання листівок та гучних актів терору) не потрапила до «історичного контексту», випала з історії. Це стосується так званих «диких» анархістських груп (що не входили в анархістські федерації) і іллегальних анархістських груп, які владні інституції представляли як «кримінальні банди».

Архівні джерела з історії українського анархізму у ЦДІА України представлені комплексом документів судово-слідчих органів, губернських жандармських установ, установ Департаменту поліції. Одеса була центром анархістського руху в Україні протягом 1903-1920 рр., тому основними фондами зберігання матеріалів з історії анархізму в ЦДІА України є «одеські» фонди: «Південне районне охоронне відділення м. Одеса» (Ф. 268), «Канцелярія тимчасового Одеського генерал-губернатора» (Ф. 335), «Одеський воєнно-окружний суд» (Ф. 347), «Одеська судова палата» (Ф. 348), «Жандармське управління м. Одеси» (Ф. 385), «Прокурор одеської судової палати» (Ф. 419). В цих фондах зберігаються карні справи відносно анархістів, матеріали дізнань и слідчих дій по їх справах, повідомлення, донесення, звіти, агентурні спостереження, свідчення, матеріальні докази (вилучене листування учасників руху, листівки, газети, листи з вимаганням грошей та ін. джерела анархістського походження). Цікаві факти містяться в листуванні Департаменту поліції з Одеським губернським жандармським управлінням, з одеським поліцмейстером, в звітах помічника Одеського поліцмейстера з розшукової частини та приставів м. Одеси, в поданнях Прокурора Одеського окружного суду про виробництво дізнань, в слідчих діях судового слідчого Одеського військового окружного суду. Цікаво, що в цьому комплексі «одеських» матеріалів можна знайти багату інформацію про діяльність анархістів в інших містах України - в Єлисаветграді, Севастополі, Катеринославі, Олександрівську, Павлограді, Миколаєві, Херсоні, Юзівці, Луганську, Голті, Акермані, Хотині.

У той же час, матеріали пов'язані з діяльністю анархістських груп в Одесі (справа «Про союзи Чорноморських моряків» 1913 р. та ін.) знаходяться в інших фондах архіву: «Південно-Східне районне охоронне відділення», «Київське губернське жандармське управління», «Київське охоронне відділення», «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-

губернатора», «Канцелярія військового прокурору Київського військово-окружного суду» та ін. Відомості з історії анархістського руху в Україні можна почерпнути в фондах Чернігівського, Харківського, Катеринославського, Подільського, Полтавського, Волинського, Бессарабського губернських жандармських управлінь ЦДІА.

Значна кількість інформації з історії анархістського руху відклалася в Державному архіві Дніпропетровської області в фондах «Канцелярії Катеринославського губернатора», «Катеринославського охоронного відділення», «Катеринославського губернського жандармського управління», рахуючи те, що Катеринослав (Дніпропетровськ) 1905-1920 рр. був одним з головних центрів анархістського руху.

Державний архів Одеської області (ДАОО) містить значну масу «анархістських» документів у фондці «Канцелярії одеського градоначальника» (Ф. 2). Так, у опису 4 (Спр. 8088, 8239, 8434, 8471, 8481, 8507, 8587 та ін.) представлені вироки і документи про їх виконання над знаними анархістськими діячами (П. Салімовским, О. Таратутою, Л. Тарло, П. Імасом, П. Гринько, К. Овчаренко, О. Шейтліхом, І. Івасенко, П. Непомнящим, А. Кравець, та ін.). У цьому фондці можна знайти списки осіб засуджених Військовим судом одеського округу 1905-1907 рр., листування про розшук по політичних справах, листування з Департаментом поліції, з губернським жандармським управлінням. Особливий інтерес мають об'ємні справи «Про різні події в Одесі» за 1907, 1908, 1909 рр. (Ф. 2. - Оп. 4. - Спр. 8269, 8415, 8839), в яких знайшли своє відображення численні експропріації та акти терору, що мали місце в Одесі. Фонд 314 «Канцелярія одеського поліцмейстера» і фонд 111 «Одеська міська поліція» містять листування поліцмейстера з приставами одеських поліцейських ділянок з приводу революційних проявів, політичних настроїв одеситів, списки осіб, що перебували під підозрою і осіб, що перебували у розшуку за політичними справами, накази по запобіганню «революційним проявам».

Фонди судових і прокурорських інстанцій (Ф. 455 «Одеський військово-окружний суд», Ф. 617 «Одеська судова палата», Ф. 618 «Прокурор одеської судової палати», Ф. 634 «Канцелярія прокурора Одеської окружного суду», Ф. 635 «Одеський окружний суд») рясніють справами про дізнання за звинуваченням одеситів у «зв'язку з анархістськими групами», «збройному нападі», «вимаганні», «вибуху бомб», «замаху на вбивство».

Серед справ прокурорського виробництва можна знайти справа про першу в Російській імперії анархістську (махаєвську) групу «Спілка непримиренних» (Спр. 103), про групу анархістів «Вільна комуна» (Спр. 563, 566), про групи анархістів-комуністів Л. Тарло (Спр. 572, 575) та М. Ердалевського (Спр. 562), про анархістів - убивць начальника одеської в'язниці В. Шафрука (Спр. 808).

Деякі документи про анархістський рух в Одесі мають фонди: «Одеського жандармського відділення», «Тимчасового комітету у справах друку г. Одеса», «Старшого інспектора з нагляду за друкарнями», «Імператорського Новоросійського університету», «Начальника Південного митного округу» і ін.

Але судовій і жандармсько поліцейській документації притаманні значні недоліки: зневажливе відношення до анархістів, як до кримінальників, поверхнєве і не завжди об'єктивне висвітлення фактів, що приводило до фальсифікації подій, не критичний аналіз інформації отриманої від провокаторів.

Унікальну інформацію про долі активних діячів анархістського руху в Одесі у 1903-1917 рр. можна почерпнути в фондці радянського періоду «Одеського відділення Всеросійського товариства політкаторжан і засланих-переселенців» (Ф. Р-2636). У матеріалах фонду є переписка з Харківським Бюро «товариства» та іншими відділеннями в українських регіонах, в якій йдеться про визнання та невизнання окремих революціонерів (в тому числі і анархістів) членами «товариства», відомості про учасників революції 1905-1907 і 1917 рр., особисті справи та анкети членів «товариства» - колишніх одеських анархістів: Т. Вішневського, А. Виноградова, С. Семенова, К. Фейгельман, Е. Пославською-Фейгельман, М. Бессалько-Вовк та ін. У цьому фондці є спогади К. Фейгельман про початок діяльності анархістів в Одесі (спр. 268). До цієї групи джерел можна віднести спогади анархістів, їх розгорнуті автобіографічні довідки, що були написані «з нагоди» вступу до КП(б)У, партійних «чишень», що осіли в радянських архівах.

Однак, подібні джерела досить тенденційні так - як анархісти або колишні анархісти прагнули висвітлити тільки «комплементарні» (враховуючи вимоги радянського керівництва) епізоди своєї біографії. Інформацію про одеських анархістів, які перейшли у 1918 - 1921 рр. до КП(б)У можна почерпнути в матеріалах фонду «Одеської губернської контрольної комісії» (Ф. Р. -4), що проводила «чищення» в губернському осередку КП(б)У у 1921 р.

Окрему групу документів становлять спогади, анкети та матеріали учасників революцій та громадянської війни, які осіли у Фонді 2 «Одеський іспарт» і у фонді Ф-13 (Оп. 2) «Документи і матеріали з історії революційного руху, громадянської та Великої вітчизняної війни, радянського будівництва на Одещині». У цих фондах можна знайти анкети анархістів - червоногвардійців, анархістів - учасників профспілкового руху, згадки про акції анархістів у справах під назвою «Хроніка революційних подій в Одесі». Подібні матеріали знаходяться і в ЦДАГО України (Ф. 59 «Колекція спогадів учасників революційних подій»).

Історія анархістського руху після 1917 р. гірше відклалася в архівах України та РФ з причини того, що анархістів переслідувало більш закрите відомство зі спрощеним діловодством ВЧК - ОГПУ - НКВД. Новим доступним для істориків джерелом стали слідчі справи підозрюваних у «анархістській діяльності» заарештованих в 1919-1938 рр. вказаними органами. Подібні справи знаходяться як в архіві СБУ, так і в обласних архівах тих центрів, в яких анархісти проводили активну підпільну боротьбу. В ДАОО, справи що були передані з архіву обласного управління СБУ, сконцентровані у фонді Р-8065, оп. 2. (справи анархістів: Ф. Гексельман, Спр. 23355; Шорніка-Супорніка, Спр. 6230; Р. Венгер, Спр. 12813; Ж. Грозева, П. Бедного, І. Шахворостова, Спр. 1187, В. Лідера-Либерта, Спр. 11704 та ін). Значний пласт «анархістських» документів знаходиться в ГДА СБУ - наприклад, Фонд припинених справ, Спр. 23225-п відомого махновського командира Л.Н.Зінківського-Задова.

Значний обсяг документів, в яких розглядається діяльність анархістів, зберігається в ЦДАВОВУ (Ф. Р-2), ЦДАГО (Ф. 1, 5, 57), в державних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Одеської, Харківської областей. В ДАОО, крім вказаних вже фондів, згадки про місцевих анархістів можливо знайти у фондах: Р-3 «Одеський губернський комітет КП(б)У» (Зведення губкому КП(б)У про політичний стан губернії, Інформаційні зведення Губчека), Р-7 «Одеський Окружний комітет КП(б)У» (оперзведення губвідділу ДПУ та міліції, спецзведення окружного відділу ДПУ про настрої в губернії, секретні документи), Р-1774 «Одеський губернський революційний трибунал». У радянські часи анархістів продовжували розглядати як кримінальників і тому інформацію про анархістів можна знайти у фонді Р-107 «Одеське губернське управління міліції та карного розшуку».

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що найбільш інформативними документами щодо історії анархістського руху є документи каральних і судових інститутів, як Російської імперії, так і радянських республік. Ці документи не завжди відбивають реальний стан речей, тому потребують «підкріплення» комплексами джерел іншого походження. На сьогодні документи радянських каральних інституцій, в своїй більшості, залишаються майже невідомими історикам і громадськості, з причини, як уявної «маргіальності» самої анархістської тематики, так і закритості низки архівів (Архів президента РФ, Центральний архів ФСБ РФ).

¹ Савченко В.А. Политика Советского государства в отношении анархистского движения на Украине в 1917-1921 гг.: Дис... канд. ист. наук. - Одесса, 1990; Лебеденко О.М. Анархизм в Украине (кінець XIX - початок XX ст.): Дис... д-ра іст. наук. - К., 1996.

² Зеленцова С.М. Источники по истории анархизма в Украине 1903 - 1914 гг. // Грани. - 2007. - № 5 (55).- С. 16-19; Зеленцова С.М. Циркуляры Департамента полиции, как источник по истории анархистского движения в Украине (1903-1914 гг.) // Исторические записки. - Луганск, 2008. - Вып. 18.- С. 59-61.

³ Анархисты: Документы и материалы. 1883 - 1935 гг.: В 2-х т. - М., 1998-1999. Т. 1: 1883-1916 гг., 1998; Т. 2: 1917-1935 гг., 1999; Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX-начало XX века): СПб.-М., 2001; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. - М., 2006; Совершенно секретно. Лубянка - Сталину о положении в стране. 1922-1934 гг. - В 8 т. и 12 кн. - М., 2001-2011.

⁴ Фонд С. Флешіна, Фонд Б. Єленського, Фонд О. Беркмана // Archives International Institute of Social History (Amsterdam).